

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Գ. Բ. ՄԱՔՍՈՒԴՅԱՆ (ԱՄՆ)

X դարի հայ պատմիչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (898/899—925 թթ.) «Հայոց պատմությունը»¹ արժեքավոր տեղեկություններ է բովանդակում վաղ միջնադարյան և Բագրատունյաց շրջանի հուշարձանների վերաբերյալ: Աշխատությունն ընթերցողին տվյալներ է հաղորդում շուրջ երեսունհինգ հուշարձանների հիմնադրման, կառուցման, նորոգման, վերականգնման և կործանման մասին²: Հոգևածում կիրթման քննության առնել հեղի-

1 Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի. Երուսաղեմ, 1867:

2 Ստորև բերվում է Դրասխանակերտցու «Պատմության» մեջ հիշված հուշարձանների մի ցանկ:

- 1) Դվին—Վարդան Մամիկոնյանի կառուցած կաթողիկե եկեղեցին, էջ 77:
- 2) Դվին—Հայրապետարանը, էջ 77:
- 3) Դվին—Սուրբ Յիզտրուզիտի վկայարանը, էջ 84:
- 4) Դվին—Սմբատ Բագրատունու կառուցած կաթողիկե եկեղեցին, էջ 91—92:
- 5) Ավան—եկեղեցին, էջ 93, 95:
- 6) Ավան—Հայրապետարանը, էջ 94:
- 7) Հոփսիմե, էջ 96:
- 8) Էջմիածին—գմբեթի վերակառուցումը՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով, էջ 96:
- 9) Քրիստափոր կաթողիկոսի հիմնած ճգնարանը՝ Ուլևոց գյուղի մոտ, էջ 97:
- 10) Գայանե, էջ 102:
- 11) Գայանե—Ծղր կաթողիկոսի կառուցած կացարանը՝ քահանայական դասի համար, էջ 103:
- 12) Մրեն, էջ 104:
- 13) Դվին—Ներսես Գ կաթողիկոսի վերակառուցած՝ Սուրբ Սարգսի (Սերգիոս) վկայարանը, էջ 106:
- 14) Խորվիրապ—Ներսես Գ կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին, էջ 106:
- 15) Զվարթնոց, էջ 106—107, 112—113, 115:
- 16) Զվարթնոց—Ներսես Գ կաթողիկոսի կառուցած հայրապետարանը, էջ 112:
- 17) Արուճ—Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած եկեղեցին, էջ 116:
- 18) Արուճ—Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատը, էջ 116:
- 19) Եղիվարդ—Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած մենաստանը, էջ 116:
- 20) Եղիվարդ—Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած եկեղեցին, էջ 116:
- 21) Ակոռի—Անաստաս կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին, էջ 116:
- 22) Դվին—Սուրբ Սուրհան—Դավթի գերեզմանը՝ Յիզտրուզիտի վկայարանի մոտ, էջ 121:
- 23) Նախշուան—փայտյա կտուրով եկեղեցին, ուր արարները հրո ճարակ դարձրին հայոց հեծելազորին, էջ 124—125:
- 24) Արամունք—Դավիթ կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին, էջ 134:
- 25) Արամունք—Դավիթ կաթողիկոսի կառուցած հայրապետարանը, էջ 134:
- 26) Բագուան—Սուրբ Գրիգորի մենաստանը. հուշարձանների մասին ոչ մի տեղեկություն չի բերված, էջ 138:
- 27) Մաքենոցաց վանք—հուշարձանների մասին ոչ մի տեղեկություն չի բերված, էջ 141, 161:
- 28) Ալրից վանք (Գեղարգ)—հուշարձանների մասին ոչ մի տեղեկություն չի բերված, էջ 148, 419:

նակի հաղորդած տեղեկությունների վավերականությունն ու արժեքը և բացատրել, թե ինչն է եղել ճարտարապետական այդ հուշարձանների հանդեպ Հովհաննես Դրասխանակերտցու ցուցաբերած հետաքրքրության շարժառիթը։ «Պատմության» մեջ Հովհաննես Դրասխանակերտցին խոսում է իր կենդանության օրոք կառուցված շենքերի³ ու պատմական շինությունների մասին⁴, նաև պատմական այնպիսի կառույցների, որոնց այդ ժամանակվա (X դար) վիճակը իրեն հայտնի է, ու տալիս է դրանց նկարագրությունը⁵։ Պատմողական բնույթի այդ երկի ընդհանուր շարադրանքում պատմական հուշարձանների հիմնադրումն ու կառուցումը ներկայացված են որպես կարևոր իրադարձություններ և հիշատակության արժանի ձեռնարկումներ։ Նույն ձևով են քննված նաև իր՝ Հովհաննես կաթողիկոսի⁶, Սմբատ Ա թագավորի⁷ և Աշոտ Բագրատունի Սպարապետի⁸ կառուցած հուշարձանները։ Այսուհանդերձ, իրեն ժամանակակից գանազան իշխանների կառուցած եկեղեցիներին հեղինակն անդրադարձել է հպանցիկ ձևով⁹ կամ առհասարակ չի հիշատակել¹⁰։

Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են իր օրոք կառուցված հուշարձաններին, պիտի համարել վավերական ու արժանահավատ։ Լինելով բարձրաստիճան հոգևորական, որն զբաղեցնում էր Հայաստանի հայրապետական աթոռը և գրում իրեն ժամանակակից հոգեվոր ու աշխարհիկ մեծավորների համար, նա, անշուշտ, չէր համարձակվի հնա-րավի կամ կեղծ ձևով ներկայացնել փաստերը։ IX դարի վերջի և X դարի սկզբի Հայաստանի հոգևոր կյանքի մասին նա, շնորհիվ իր գրված դիրքի, տեղեկու-

29) Դվին—կաթողիկե եկեղեցու մոտ գտնվող գերեզմանատունը, էջ 146, 304։

30) Երազավորք—Սմբատ Ա թագավորի կառուցած եկեղեցին, էջ 231։

31) Բագարան—Աշոտ Բագրատունու կառուցած եկեղեցին, էջ 245։

32) Կողբ—Աշոտ Բագրատունու կառուցած եկեղեցին, էջ 245։

33) Սուրբ Շիմանի սրբաբանը—կառուցել է Գեղարքունիքի Գրիգոր Սուփան II իշխանը, էջ 283։

34) Շաղաթայ վանք—կառուցել է Սմբատ Ա թագավորի քույր և Գեղարքունիքի իշխանուհի Մարիամը, էջ 289։

35) Մանեայ Այրք—Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին, էջ 359։

36) Նորատու—Գեղարքունիքի Սանալ իշխանի կառուցած եկեղեցին, էջ 376։

37) Բյուրական—Հովհաննես Դրասխանակերտցու կաթողիկոսի կառուցած ամրոցը, էջ 421։

38) Բյուրական—Հովհաննես Դրասխանակերտցու կառուցած եկեղեցին, էջ 421։

39) Սեանի վանքը—հուշարձանների մասին ոչ մի տեղեկություն չի բերված, էջ 419—420։

40) Դվին—862 և 893 թթ. երկրաշարժերի պատճառած ավերածությունը, էջ 169—170, 204—209։

3 Տե՛ս № 2 ծանոթագրության 30—38 թվահամարներով ներկայացված հուշարձանները։

4 Տե՛ս № 2 ծանոթագրության 1—29 թվահամարներով ներկայացված հուշարձանները։

5 Այս կարգի հուշարձանների թվում կարելի է հիշատակել այնպիսիները, որոնց կառուցման և որմնագրային աշխատանքի մասին առանձին խոսվում է «Պատմության» մեջ Գրանցից են, օրինակ, Դվինի կաթողիկե եկեղեցին, Հռիփսիմի տաճարը, Էջմիածնի կաթողիկե եկեղեցու գմբեթը, Գայանեի տաճարը, Ջվարթնոցը, Ջվարթնոցի հայրապետարանը, Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատը Արուճում, Արամոնքի եկեղեցին։

6 Մանեայ Այրքի և Բյուրականի եկեղեցիները։

7 Երազավորքի եկեղեցին։

8 Բագարանի և Կողբի եկեղեցիները։

9 Սուրբ Շիմանի, Շաղաթայ վանքի և Նորատուի եկեղեցիները։

10 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 251. հեղինակն անդրադառնում է նաև ավատատերերի շինարարական գործունեությանը և ընդգծում Գեղարքունիքի իշխանների կատարածը, բայց ոչ մի հուշարձան չի հիշատակում։ Նախընթաց մի հատվածում (էջ 173—174) նա ասում է, որ Գրիգոր Սուփան իշխանը կառուցել ու վերանորոգել է շատ եկեղեցիներ, սակայն ղլանում է նշել զրանցից որևէ մեկը։

յություն է քաղել ուղղակի սկզբնաղբյուրից, իսկ անցյալի դեպքերի ու պատմական հուշարձանների համար օգտագործել է այնպիսի աղբյուրներ, որոնք իրեն վստահություն են ներշնչել: Օրինակ, իր գրքում նա ընդգրկել է VI—VII դդ. Հարտարապետական հուշարձանների մասին VII դարի պատմիչ Սեբեոսի «Պատմության» մեջ պահպանված տեղեկությունների մեծ մասը¹¹: VI—VIII դդ. ավելի քան տասնհինգ հուշարձանների վերաբերող¹² և Սեբեոսի գրքում բացակայող տվյալները նա, հավանաբար, քաղել է վարքագրական երկերից ու արխիվային նյութերից, ինչպիսիք են, օրինակ, Դվինի Հայրապետարանի գրադարանում պահպանված կաթողիկոսաց ցանկերը: Ապացուցված է, որ VII դարում գոյություն են ունեցել կաթողիկոսաց ցանկեր, ուր գրանցվել են հայ վաթուղիկոսների որոշ՝ էական կարևորություն ներկայացնող գործերը¹³. Ընդ որում, տվյալիսի աղբյուրների նկատմամբ Հովհաննես Դրասխանակերտցու

11 Ստորև բերված հուշարձանների մասին տեղեկությունները ամբողջովին կամ մասամբ բաղված են Սեբեոսից:

1) Դվինի կաթողիկոս եկեղեցու վերակառուցումը VII դարի սկզբին՝ Սմբատ Բագրատունու ձեռքով (Պատմություն Սեբեոսի, հրատ.՝ Գ. Վ. Արղարյան. Երևան, 1979, էջ 100: Հմմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցու, էջ 91—92):

2) Ավան—Ավանարկ այն մասին, թե Հովհաննես կաթողիկոսը թաղված է իր կառուցած եկեղեցու մոտ (Սեբեոս, էջ 112: Հովհաննես Դրասխանակերտցու, էջ 95):

3) Հոփսիսի—(Սեբեոս, էջ 121: Հովհաննես Դրասխանակերտցու, էջ 96):

4) Էջմիածին—նույն տեղում: Տե՛ս սույն հոդվածը՝ այդ երկու աղբյուրների անհամապատասխանությանը վերաբերող հատվածը:

5) Զվարթնոց—Հովհաննես Դրասխանակերտցին ունի լրացուցիչ տեղեկություն, որը մեղեդոսը չունի (հմմտ. Սեբեոս, էջ 147, 175: Հովհաննես Դրասխանակերտցու, էջ 106—107, 112—113, 115):

12 Ստորև բերված հուշարձանների մասին տեղեկությունները քաղված են անժանոթ աղբյուրներից:

1) Յիզաբուդիտի վկայարանը, որը կառուցել է Ներսես Գ կաթողիկոսը (548—557 թթ.):

2) Ավանի Հայրապետարանը, որը կառուցել է Հովհաննես կաթողիկոսը:

3) Ուղեագ դյուղի ճգնարանը, որը կառուցել է Քրիստափոր կաթողիկոսը (628—630 թթ.):

4) Սուրբ Գայանեի տաճարը, որը կառուցել է Եզր կաթողիկոսը (630—641 թթ.):

5) Բահանայական դասի համար Եզր կաթողիկոսի կառուցած կացարանը՝ Գայանեի տաճարի մոտ:

6) Մրենի եկեղեցին, որը կառուցել է Դավիթ Սահառունին (Ա. Ա. Մանուչարյան. Քննություն Հայաստանի IV—XI դարերի շինարարական վկայագրերի. Երևան, 1977, էջ 67. Հեղինակը ճիշտ չէ, երբ նկատում է, թե սույն տեղեկությունը Սեբեոսից է):

7) Ներսես Գ կաթողիկոսի կառուցած Սուրբ Սարգսի (Սերգիոս) վկայարանը (Էվինում (641—661 թթ.):

8) Խորվիրապի եկեղեցին, որը կառուցել է Ներսես Գ կաթողիկոսը:

9) Ներսես Գ կաթողիկոսի կառուցած Հայրապետարանը Զվարթնոցում:

10) Արուճի եկեղեցին, որը կառուցել է Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը:

11) Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատը:

12) Եղվարդի եկեղեցին, որը կառուցել է Գրիգոր Մամիկոնյանը:

13) Եղվարդի մենաստանը, որը հիմնել է Գրիգոր Մամիկոնյանը:

14) Ակոփի եկեղեցին, որը կառուցել է Անաստաս կաթողիկոսը (661—667 թթ.):

15) Սուրբ Սուրհան—Դավիթ գերեզմանը Դվինում՝ կառուցված սուրբ Յիզաբուդիտի վկայարանի մոտ:

16) Արամոնքի եկեղեցին, որը կառուցել է Դավիթ Ա կաթողիկոսը (728—741 թթ.):

17) Արամոնքի Հայրապետարանը, որը կառուցել է Դավիթ Ա կաթողիկոսը:

13 Հմմտ. Նշանադիր Լարզացի բանից ընկնան երիցու (Գ. Հովսեփյան. Ցիլատա-կարանք ձեռագրաց. Կ. Ա. Անվիլիաս, 1931, էջ 19—23, G. Garitte. La Narratio de rebus Armeniae. Louvain, 1952.

ցուցաբերած հետաքրքրությունը ակնհայտ է նախընթաց շրջանի նմանատիպ ցանկերի իր իսկ կատարած համառոտագրումից¹⁴:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմության» մեջ առավել վաղ շրջանի հուշարձանների մասին բերված տեղեկությունների արժեքավոր լինելը պայմանավորված է հեղինակի օգտագործած աղբյուրներով: Նա խուսափում է ուղղակի մեջբերումներից, գերադասելով տվյալները ներկայացնել հարասության: Հաղորդվածը, այսպիսով, միանգամայն վստահելի է: Օրինակ, Հռիփսիսի տաճարի մասին հեղինակի պատմածը, որ անմիջականորեն վերցված է Սեբեոսի «Պատմությունից», բնագրի ճշգրիտ վերարտադրությունն է, միայն համառոտված: Այնուամենայնիվ, էջմիածնի կաթողիկե եկեղեցում Կոմիտաս կաթողիկոսի կատարած վերանորոգությունների նկարագրությունը տարբերվում է Սեբեոսի համապատասխան հատվածից: Սեբեոսը պատմում է, որ եկեղեցու փայտե կտուրը փոխարինվել է քարե ծածկով, մինչդեռ Հովհաննես Դրասխանակերտցին խոսում է մասնավորապես գմբեթի մասին¹⁵: Նշված հատվածի լեզուն վկայում է, որ Դրասխանակերտցու աղբյուրը Սեբեոսն է. նկատվող անհամապատասխանությունը, հավանաբար, առաջացել է այն իրողությունից, որ Հովհաննես կաթողիկոսը մտովի պատկերացրել է եկեղեցու այդ ժամանակվա (X դար) վիճակը՝ քարե սալիկներից կառուցված մի գմբեթով: Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր սկզբնաղբյուրից շեղվում է նաև ուրիշ մասերում: Այսպես, օրինակ, Ավանի ու Զվարթնոցի մասին նա տալիս է հավելյալ այնպիսի տեղեկություններ, որոնք Սեբեոսի «Պատմության» մեջ չկան: Այն համոզմունքն է տիրում, որ Ներսես Գ կաթողիկոսը Զվարթնոցը կոչել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով, որի նշխարներն ամփոփված են եղել եկեղեցու շուրջ մույթերի տակ: Դրասխանակերտցին նշում է, որ Գրիգորի գլուխն էլ պահվում էր մի մասնատուփի մեջ: Այսպիսի տվյալներն, անկասկած, քաջ հայտնի պիտի լինեին Լուսավորչի գահի ժառանգին ու որպես հավելում գումարվեին եկեղեցու մասին Սեբեոսի պատմածին:

Հայտնի չէ, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցին, VI, VII և VIII դդ. հուշարձանների համար Սեբեոսից բացի ի՞նչ աղբյուր կամ աղբյուրներ է օգտագործել: Այնուամենայնիվ, դրանք վստահելի են թվում: Այն տեղեկությունը, թե Արուսի եկեղեցին կառուցել է Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը, կա նաև Ղևոնդի «Պատմության» մեջ¹⁶, բայց Դրասխանակերտցին նրա գործին ծանոթ չէր: Այս երկու պատմիչների վկայությունը վավերացվում է շինության վրա պահպանված արձանագրությամբ¹⁷:

Արդի գիտնականները հարց են հարուցել «Պատմության» մեջ հիշատակված երկու հուշարձանների կապակցությամբ: Դրանցից մեկը Արամոնքի (Արամուս) եկեղեցին է, որը, Հովհաննես Դրասխանակերտցու ասելով, կառուցել է Դավիթ կաթողիկոսը (728—741 թթ.): Արդեն ապացուցված է, որ այս եկեղեցու ճարտարապետությունը իր վրա կրում է ավելի վաղ շրջանի կնիքը¹⁸: Հնարավոր է, որ Դրասխանակերտցու ականակը վերաբերի առավել հին մի շինության վերակառուցմանը, քանի որ շինել բայը կարող էր օգտագործվել նաև այդ իմաստով: Երկրորդ հուշարձանը Դվինի հուշակավոր կաթողիկեն է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ այն կառուցել է Վարդան Մա-

14 Շար հայրապետաց Հայոց (Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 272—277):

15 Ս Է ր ե ո ս, էջ 121. «Վերացոյց և զփայտալարկս սրբոյ կաթողիկէին. նորոգեաց և վխախուտ որմոյն. շինեաց զքարալարկսն»: Հ ո Վ ի հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, էջ 96. «...քակեալ սորա [Կոմիտասայ] զփայտալարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և շքեղատես կոփածոյ քարամբք»:

16 Պատմութիւն Ղեոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 15:

17 Ի. Ա. Орбели. Избранные труды. Ереван, 1963, с. 401—404.

18 Ա. Ա. Մ ա ն ու չ ա Ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 75—76 և էջ 76-ի № 87 ծանոթագրությունը, որը նկատի ունի՝ А. Б. Еремян. Храм Рипсимэ, с. 93—100.

միկոնյանը զրադաշտական մի բազիլի վայրում, կոչելով Գրիգոր Լուսավորչի անունով, և հայրապետական Աթոռը տեղափոխել է Դվին: Պատմիչ Թովմա Արծրունին, որը Հովհաննես Դրասխանակերտցու ժամանակակիցն է, միևնույն իրադարձությունները վերագրում է Արծրունի իշխաններ Տաճատին ու Վահ-րիճին¹⁹, երկու հեղինակներն էլ V դարի դեպքերին վերաբերող այս տեղեկու-թյունները քաղել են «Համառոտութիւն» կոչված ոչ վավերական մի աշխա-տությունից²⁰, որը վերագրվել է V դարի հեղինակ Աբրահամ խոստովանողին, բայց, հավանաբար, կազմվել է VI դարի վերջում կամ VII դարի սկզբում²¹, ինժադրվում է, որ այս կորած սկզբնաղբյուրը պատմում էր 571/572 թ. ապրս-տամբության մանրամասների մասին և X դարի պատմիչները դրանք մասամբ շփոթել են V դարի դեպքերի հետ: Հարցն այն է, թե այդ երկու տարբեր պա-ռոտությունից ո՞րն է առավել արժանահավատը և ո՞վ է կառուցել եկեղեցին: Լսող Թովմա Արծրունու, Արծրունի իշխանները Դվինում զրադաշտական տա-ժարը բանդելուց հետո քարերն օգտագործել են եկեղեցին կառուցելու համար: Հովհաննես Դրասխանակերտցին ասում է, սակայն, որ Վարդան Մամիկոն-յանի կանգնեցրած եկեղեցին շինված էր աղյուսից ու փայտից՝ «յաղիւսոյ և յ փայտի կազմեալ էր»: Ակներեաբար, այս տեղեկությունը նա քաղել է տար-բեր մի աղբյուրից և հնարավոր է, որ այդ աղբյուրում կաթողիկե եկեղեցու մասին եղած լինի տեղական մի ավանդություն, որը Դրասխանակերտցու օրոք դեռևս պահպանված էր ու զրուցվում էր Դվինի հայրապետարանում: Թվում է, թե հնազդեցական վկայությունը, համեմայն դեպս, առավել գերակշիռ ար-ժեք է ներկայացնում, քան հետագայի պատմիչների հավաստումն այն մասին, թե ինչ ժամանակաշրջանի կառույցի մասին է խոսքը՝ V դարի կեսի, թե՛ VI դարի վերջի²²: Ըստ հնագետների, շինությունն ունի նախաքրիստոնեական ծա-գուս: IV դարի սկզբում այն վերածվել է կաթողիկե եկեղեցու, իսկ ավելի ուշ ավելացվել են գավիթներն ու ավանդատները:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու ակնարկած հուշարձանների մեծագույն մասը, չնչին բացառությամբ, եկեղեցիներ, վանքեր ու հայրապետարաններ են: Թեև նա հիշատակում է մի քանի ամրոցներ, բայց այդ հուշարձանների պատմության վերաբերյալ ոչ մի տեղեկություն չի տալիս: Միակ բացառու-թյունը Բյուրականի իր ամրոցն է, որի մասին անցողակի նշում է, թե ինքն է կառուցել:

Ընդհանուր առմամբ, Դվին քաղաքի ու նրա հուշարձանների նկատմամբ Հովհաննես Դրասխանակերտցին խիստ կողմնակալ մոտեցում ունի: Նա պատ-մում է 862 և 893 թթ. մեծ երկրաշարժերի մասին և միաժամանակ անդրադառ-նում հայրապետարանին, կաթողիկե եկեղեցուն, վկայարաններին ու գերեզ-մանատանը²³, Դվինի հանդեպ նրա ունեցած հետաքրքրությունը հասկանալի է, քանի որ ինքը հարևան Դրասխանակերտ գյուղից էր ու երկար ժամանակ ապ-րել է Դվինում, սկզբում որպես եպիսկոպոս, իսկ հետո արդեն իբրև կաթո-ղիկոս:

Իր «Պատմության» մեջ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հատուկ ուշա-դրություն է նվիրում Հայաստանի կաթողիկոսների կառուցած հուշարձաններին: Նա հիշատակում է այն բոլոր կաթողիկոսներին, որոնք եղել են մեծ շինարար-ներ, ինչպես, օրինակ, Ներսես Բ-ն, Հովհանն, Կոմիտասը, Քրիստափորը, Ծղրը, Ներսես Գ-ն, Անաստասն ու Դավիթը և ընթերցողին հուշում նաև իր

¹⁹ Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 78—79:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 80, 76:

²¹ Ն և ո ս ե ս Ա կ ի ն յ ա ն. Եղիշե վարդապետ և յուր Պատմութիւն Հայոց պատերազմի-հ. Բ. Վիեննա, 1936, էջ 765—779:

²² Այս նյութին վերաբերող քննությունը տե՛ս Ա. Ա. Մ ա ն ու շ ա ռ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 30—34:

²³ Տե՛ս Խ 2 ծանոթագրության ցանկը:

կատարածների մասին՝ Մանեսալ Ալեքսանդր և Բյուրակյանի իր սեփական ամրոցում²⁴։ Կաթողիկոսների ձեռքով կառուցված հուշարձանների թիվը հասնում է տասնվեցի²⁵։ Իսկ դա կազմում է «Պատմության» մեջ հիշատակված եկեղեցիների ընդհանուր քանակի գրեթե կեսը²⁶։ Այդպիսի կառույցների նկատմամբ Դրասխանակերտցու ցուցաբերած հետաքրքրությունը կարելի է բացատրել նրա ունեցած դիրքով, օգտագործած աղբյուրների բնույթով և «Պատմության» շաբաղրանքի ընդհանուր նպատակադրումով, ինչպես կտեսնենք ստորև։

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հիշատակում է նաև հուշարձաններ, որոնք կառուցվել են Հայաստանի կենտրոնական իշխանությունը ներկայացնող կամ նրանց հետ սերտորեն առնչվող իշխանների ու թագավորների կողմից։ Մենք արդեն հանդիպեցինք Վարդան Մամիկոնյանի անվանը։ Դրան պիտի գումարել Սմբատ Բագրատունու, Դավիթ Սահառունի Կուրապաղատի, Գրիգոր Սամիկոնյան իշխանի, Սմբատ Ա թագավորի և Աշոտ Բագրատունի Սպարապետի անունները։ Վերջինս, ավելի ուշ, սկսեց թագավորել Դվինում՝ հակադրվելով բուն թագավորին։ Այսպիսի անհատների կողմից կանգնեցված հուշարձանների թիվը հասնում է տասնմեկի։ Դրանց պիտի գումարել Սյունիքի երեք եկեղեցիները՝ Սուրբ Եփմանը, Եաղափայ վանքը և Նորատուրք, որոնք գրքում հիշատակված են սոսկ այն պատճառով, որ այնտեղ են թաղվել հիշյալ եկեղեցիները կառուցողները։ Իր «Պատմության» մեջ Հովհաննես Դրասխանակերտցին խոսում է նաև Գրիգոր Լուսավորչի վանքերի մասին, որոնք գտնվում են Բագրատունի գյուղում, Սևանում, Մաքենոցքում և Այրիվանքում, ինչպես և մի քանի ուրիշների մասին, որոնց ճարտարապետական հուշարձանների վերաբերյալ, սակայն, տեղեկություններ չի հաղորդում։

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմության» մեջ VI և VII դդ. հուշակավոր մի շարքի հուշարձանների զանցառումը կարելի է բացատրել հեղինակի օգտագործած աղբյուրներում դրանց մասին անհրաժեշտ տեղեկության բացակայությամբ։ Այսուհանդերձ, եթե նկատի առնենք, թե ի՞նչ թիվ են կազմում իր ժամանակ հուշակ վայելող և «Պատմության» մեջ հիշատակված հուշարձանները, ապա կտեսնենք, որ ընտրության հարցում Դրասխանակերտցին շատ խստապահանք է եղել։ Նա իրեն ժամանակակից իշխանի կամ եպիսկոպոսի կառուցած ոչ մի հուշարձան չի հիշատակում։ Լավագույն դեպքում, ընդհանուր ակնարկով անդրադառնում է արդեն մեռած մի իշխանի բարի գործերին²⁷։ Հակառակ Մաքենոցքի և Սևանի վանքերի հետ իր ունեցած անձնական կապերին²⁸, այդ կառույցները հիմնողների մասին նա ոչինչ չի ասում։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին լռությամբ շրջանցում է նաև Տաթևի կաթողիկեն ու Խոտակերաց վանքի եկեղեցին, որոնք հիմնվել ու կառուցվել էին տեղի եպիսկոպոսի ու իշխանների ձեռքով, իսկ օծումը կատարել էր անձամբ ինքը՝ Հովհաննես կաթողիկոսը²⁹։ Նա շատ կարճ՝ մեկ տողանոց ակնարկով անդրադառնում է Վասպուրականի Գագիկ թագավորի շինարարական գործունեությանը³⁰ և ոչինչ չի ասում Աղթամար կղզու Սուրբ Խաչ եկեղեցու մասին, ընա-

24 Ա. Ա. Մանուկյան. Նշվ. աշխ., էջ 180—181։

25 Նույն տեղում։

26 Լրիվ ցանկի համար տե՛ս № 2 ծանոթագրությունը։

27 Տե՛ս № 10 ծանոթագրությունը։

28 Հովհաննես Դրասխանակերտցին ասում է, որ ինքը եղել է իր նախորդի՝ Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտը (էջ 230)։ Հայտնի է, որ Մաշտոց կաթողիկոսը իր կրթությունն ստացել է Մաքենոցքում, իսկ այնուհետև, ավելի ուշ, եղել է Սևանում։ Այս կապակցությամբ տե՛ս Ցաղազս վարուց երանելու տեառն Մաշտոցի (Գ. Հովսեփյան. Ցիտատարանք..., էջ 87—96)։

29 Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Բիֆլիս, 1910, էջ 226, 229, 230—234, 234—238-ում առկա փաստաթղթերը։ Նաև՝ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ Գ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան. Երևան, 1967, էջ 206—207-ի ներդիրը։ Ա. Ա. Մանուկյան. Նշվ. աշխ., էջ 135—137։

30 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 406։

յած կյանքի վերջին մեկ կամ երկու տարին անց է կացրել Վասպուրականում, ուր է ավարտել է իր «Պատմությունը»։ Նման շրջանցումը դժվար է ըմբռնել, քանի որ մինչև Դրասխանակերտցու գալը՝ 923:924 թ.³¹, եկեղեցին արդեն կառուցված էր և այդ ժամանակաշրջանում կաթողիկոսը լավ էր տրամադրված դեպի Գաղիկ թաղվորը³²։

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմության» մեջ ճարտարապետական հուշարձանների մասին բերված տեղեկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը անձնական հետաքրքրություն է ունեցել այդ կառույցների նկատմամբ։ Որպես իր սեփական կալվածում գտնվող մատուռի հիմնադիր։ ու կառուցող, նա պետք է անմիջական շփում ունեցած լիներ ճարտարապետների ու որմնադիրների հետ։ Միջնադարյան մի կանոն, որը անհիմն ձևով վերադրվում է VIII դարի կաթողիկոս Հովհան Օձնեցուն, նշում է, որ նույն եկեղեցու հիմնարկների արարողությունը գլխավորող եպիսկոպոսը տնօրինում է նաև կառույցի տեղանքի չափումը, ինչպես և նախագիծը³³։ Դրանով կարելի է բացատրել, թե ինչու Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր գրքում ձախ է տալիս հուշարձանների կառուցվածքի, որմնադրային աշխատանքի և արտաքին տեսքի ամփոփ նկարագիրը³⁴։ Անձնական հետաքրքրությունները հեղինակին իր հիմնական նպատակից չեն շեղում։ «Պատմության» մեջ հի-

³¹ Աղբյուրի թվականի կապակցությամբ տե՛ս S. Der Nersessian, Aght'amar, Church of the Holy Cross. Harvard University Press, 1965, p. 5. Ա. Ա. Մ ա ն ու շ ա Ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 236—238.

³² Հովհաննես Դրասխանակերտցին փոխել էր իր վերաբերմունքը Գաղիկի նկատմամբ ուկում ալն ժամանակվանից (913/914 թթ.), երբ վերջինս խզեց կապերը Ատրպատականի Սաշյան ոստիկան Յուսուֆի հետ (էջ 296)։

³³ Յովհաննես Իմաստասիրի Աձնեցույ Մատենագրութիւնք. Վենետիկ, 1953, էջ 141. «Եւ զկնի այսորիկ ընթեռնուլն եպիսկոպոսին զաղօթսն զրուր ուխտին առեալ զաղօթս նուիրէ առաջի Աստուծոյ. և ապա հրամայէ առնուլ զգործի բրելոյն, և զչափ որքանութեան շինուածոյն, և ծրագրէ զտեղին, ըստ տեսլանն ծգեկիւի վասն տաճարին, և սրբոյն Գրիգորի արուեստակա-նութեան վկայարանացն սրբոց...»։

³⁴ Ստորև բերված հատվածները նկարագրություններն են հետևյալ հուշարձանների։

1) Դվին—Վարդան Սամիկոնյանի կառուցած եկեղեցին «...յաղիւսոյ և ի փայտէ կազմեալ էր»։

2) Դվին—Սմբատ Բագրատունու կառուցած եկեղեցին «...կոփածոյ քարամբք, գեղեցկադիր շինուածիւ, կրով ձուլեալ ի մի»։

3) Ալան—կաթողիկե եկեղեցին «պայծառակերտ քաւարան»։

4) Հոփսիմե «...հրաշապէս և նազելի և պայծառ շինուածով յարդարէր»։

5) Լշմիածին—գմբեթը «...գեղեցկայարմար և շքնադատես կոփածոյ քարամբք»։

6) Գայանե «...ընդարձակագոյն և պայծառագոյն... կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով»։

7) Մրեն «...գեղեցկայարմար»։

8) Զվարթնոց «...բազմապայծառ յարկ. ի ներքոյ շորից սեանցն հաստահեղուսիցն»։

9) Զվարթնոց—հայրապետարանը «...հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք»։

10) Արուճ—պալատը «...հաստահեղոյս քարամբք և կրով պարսպեալ»։

11) Եղվարդ—եկեղեցին «...պայծառապաւնոյն»։

12) Ակոռի—եկեղեցին «...պայծառապաւնոյն»։

13) Արամոնք—եկեղեցին «...գեղեցկայարմար յարդարմար»։

14) Բագարան «...պճնապայծառ»։

15) Մանեալ Այրք—եկեղեցին «...ի մահարձանաց ինչ կրով ձուլածոյ»։

16) Բյուրական—եկեղեցին «...հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք պերճապաւնոյն տեսութեամբ և նկարակերտ յօրինուածով»։

17) Ընդհանուր ականարկ այն եկեղեցիների մասին, որոնք կառուցել են Հայաստանի և մասնավորապես, Գեղարքունիքի ավատատերերը «...շինէին եկեղեցիս վիմարդս հաստահեղոյս ձուլեալ կրով»։

շաաակված հուշարձաններին բնորոշ է մեկ ընդհանուր հաականիշ, այն է՝ ըրլորն ունեն պատվիրատուներ, որոնցից շատերը կամ կաթողիկոսներ են, կամ թագավորներ ու ազդեցիկ իշխաններ:

Հովհաննես Դրասխանազյանի ճարտարապետական տվյալները հմտորեն համապատասխանեցնում է իր գրած «Պատմության» ընդհանուր միտումին: Վերջաբանից իմանում ենք, որ աշխատությունը հասցեագրված է երկրի տերերին՝ թագավորներին, իշխաններին ու եպիսկոպոսներին, նպատակ ունենալով նրանց բերելու այն գիտակցության, թե պարավոր են համախմբվել ու միանալ, դիմագրավելու համար Ատրպատականի Սաջյան ոստիկանների սպառնալիքին³⁵: Ամբողջ աշխատություն մեջ հեղինակը շեշտը գնում է կենտրոնական դեկավորություն ունենալու անհրաժեշտության վրա, ընդգծելով այդ խնդրում թագավորների ու կաթողիկոսների դերի կարևորությունը: Գիտակցելով, որ մանր թագավորությունների առաջացումով վտանգվել է աշխարհիկ իշխանության միասնակտությունը, նա ընդգծում է իր գործի կարևորությունը, քաշ իմանալով, որ միայն ինքն է մնացել, որ կարող է վերջ տալ ավատական երկպառակություններին: Հեղինակի համակրանքը միշտ Բագրատունիների կողմն է, հակառակ Աշոտ Երկաթ թագավորի ու իր միշև հետզհետե ճնշող ստոնությանը: Հովհաննես Դրասխանազյանի «Պատմության» ընդհանուր ուղիվագծում թագավորներն ու կաթողիկոսները ներկայանում են իրրև իշխանության ու համերաշխության կրողներ: Համերաշխություն, խաղաղություն է բարգավաճում ստեղծելու նրանց ունեցած կարողության ու հմտության գրավականը կառուցված հուշարձաններն են: Ժամանակակից թագավորների ու իշխանների կատարած գործերը արժանի չեն գրվատանքի, քանի որ նրանք մասնաշաղկապ են Աշոտ Ա-ի ու Ամբաստ Ա-ի թագավորությունը:

СВЕДЕНИЯ ОБ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ АРМЕНИИ В ИСТОРИИ ОВАННЕСА ДРАСХАНАКЕРТЦИ

Г. Б. МАКСУДЯН (США)

Резюме

Исторический труд Ованнеса Драсханакертци содержит важные сведения о памятниках армянского зодчества периода раннего средневековья и времени правления Багратидов. В статье обследованы данные об основании, сооружении, обновлении, перестройке и разрушении 35 памятников. В некоторых случаях автор, упоминая о строительной деятельности того или иного князя, не называет самих памятников. Данные автора, католикоса и добросовестного историка, можно считать вполне достоверными, тем более что он пользовался архивом католикосского дворца в Двине, а также историческими сочинениями своих предшественников, особенно Себеоса. Сведения Ованнеса Драсханакертци помогают более тщательному изучению таких памятников как кафедральные церкви Эчмнадзина и Двина, церковь села Арамонк (Арамус). Его сообщения касаются главным образом памятников церковной архитектуры, а замки у него упоминаются мимоходом. Он дает некоторые сведения лишь о крепости Бюракан, которую сам построил.

Историк особо выделяет армянских царей (Смбат I), князей (Вардан Мамиконян, Григор Мамиконян), а также католикосов (Нерсес II, Комитас), которые были ктиторами упоминаемых сооружений. Сведения об архитектурных памятниках у Ованнеса Драсханакертци умело согласованы с общим настроением его Истории. В условиях феодальной раздробленности его симпатии всегда на стороне центральной власти — царей Армении. Упоминая о строительной деятельности царей и католикосов Армении, автор внушает мысль, что только они могут сохранить политическое единство страны.

³⁵ Հովհաննես Դրասխանազյանի, էջ 451: